

ІДЭАЛАГІЧНАЯ КАНЦЭПЦЫЯ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКІМ ЛЕТАПІСАННІ ПЕРЫЯДУ ВКЛ

In clause the Belarus annals as reflection of a political life of an epoch are considered. Set of ideas of annalistic product reflects a position of those who acted as the customer of the annalistic concept. In clause on a concrete linguistic material aspects of registration of the ideological concept of the Belarus medieval state are illustrated. For a basis it is taken «Lietapisiec» - the documentary-historical story made in end XV century, most likely in the environment of grand duke Vitaut. The ideological problem which faced to the author, was a substantiation of right Vitaut on continuity of authority in WKL. the Author of a literary work «Lietapisiec» through a series of steady expressions draws a picture of struggle for a grand-ducal throne between Kiejstut and Jahajla, and then between Vitaut and Jahajla. Sympathies on the party of grand duke Vitaut, therefore its image in annals turns to a positive collective image of the fair governor of the state. The Belarus annals of the period of the highest international authority ВКЛ were an ideological substantiation of the foreign policy line directed on strengthening ВКЛ as one the main centers of association of all slaw of the grounds. Continuation of a political line of grand duke Algerd consist in it.

Летапісы разглядаюцца як неад'емны кампанент грамадска-палітычнага жыцця пэўнай эпохі, прадукт творчасці, непасрэдна звязаны са светапоглядам, ідэалогіяй не толькі аўтараў, перапісчыкаў або складальнікаў тых ці іншых рэдакцый помніка, але і абавязкова тых, хто выступаў заказчыкам твора [Ліхачоў 2001, с. 33]. Сукупнасць ідэй, што ўбіраюць у сябе сферу зацікаўленасці і мэты носьбітаў пэўнай ідэалогіі, выступае ў летапісах як выразна акрэсленая сістэма каштоўнасцей і перакананняў, з якіх паўстаюць ідэалы эпохі, дзяржаўніцкія мэты вялікай палітычнай значнасці. У прапанаваным артыкуле зроблена спроба на лінгвістычным летапісным матэрыяле праілюстраваць аспекты афармлення ідэалагічнай канцэпцыі Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага.

Зараджэнне ўласнабеларускага летапісання звязана з двума летапіснымі цэнтрамі – Полацкам у эпоху ранняга Сярэднявечча і Смаленскам у познім Сярэднявеччы. Росквіт беларускага летапісання прыпадае на XV–XVI стст. – перыяд палітычнай магутнасці і найвышэйшага міжнароднага аўтарытэту ВКЛ. Гэты этап характарызуецца прынцыпова новымі падыходамі як да формы выкладу гістарычных падзей, так і да іх ідэйна-тэматычнай скіраванасці – летапісанне становіцца агульнадзяржаўным па сваім змесце і сутнасці. Ідэалогія сярэднявечнай беларускай дзяржавы выступае ў летапіснай трактоўцы не проста як форма самасвядомасці станаў тагачаснага грамадства, дзе летапісы былі самым цесным чынам звязаны з класавай і ўнутрыкласавай барацьбой свайго часу [Ліхачоў 2001, с. 348], але пераважна як форма самавызначэння і арыентацыі яе кіраўнікоў.

Помнікам уласнабеларускай гістарычнай прозы, які ўвасобіў новую ідэалагічную канцэпцыю дзяржаўнасці эпохі ВКЛ, стаў «Ле-

тапісец вялікіх князёў літоўскіх», у якім былі сабраны і апрацаваны мясцовыя гісторыка-літаратурныя матэрыялы ў сувязі з падрыхтоўкай да каранацыі Вітаўта. У «Летапісцы» выкладаецца гісторыя ВКЛ з 1341 г. (ад смерці Гедзіміна) да канца XV ст. Твор складаецца з уласна «Летапісца», дзе абгрунтаваецца ідэя змагання за палітычнае адзінства, незалежнасць і магутнасць ВКЛ, і аповесці пра Падолле, створанай з мэтай абгрунтаваць і даказаць гістарычнае права Вялікага княства Літоўскага на Падольскую зямлю. Першая частка магла быць напісана ў перыяд паміж 1382–1392 гг., другая ў 1429–1430 гг. [Чамярыцкі 1969, с. 99].

Такім чынам, «Летапісец» ахоплівае два значныя перыяды, у якіх адбіліся пэўныя канкрэтна-гістарычныя патрэбы эпохі: «Таму ён атрымаўся такім разнастайным па сваіх ідэях і тэндэнцыях, такім шматфарбным сваім стылем і мовай. І ўсё ж у ім ёсць нешта агульнае, што аб'ядноўвае ўсе яго часткі ў адно цэлае, гэта – пагрыятызм яго аўтараў і агульнадзяржаўны падыход да падзей, якія асветлены з пункту погляду цэнтральнай улады, што змагалася з феадальнай раздробленасцю» [Чамярыцкі 1969, с. 115]. У аснову «Летапісца» пакладзена дакументальна-гістарычная аповесць, складзеная ў канцы XIV ст., як мяркуецца, у асяроддзі Вітаўта. Ход гістарычна значных палітычных падзей, што абумовілі фарміраванне Вялікага княства Літоўскага, пазначаны ў гэтым творы постацямі вялікіх князёў ад Гедзіміна да Вітаўта. Ідэалагічная задума твора – абгрунтаваць права Вітаўта на пераемнасць вялікакняскага трона – рэалізуецца ў развіцці. Спачатку аўтар пераказвае гістарычны сюжэт пра сям'ю сыноў Гедзіміна, вылучаючы сярод іх на першыя ролі Альгерда, бацьку Ягайлы, і Кейстута, бацьку Вітаўта: «А докончають межы себе князь Кестутей великий и великий князь Олгирд, што братии всеи послушну быти князя ве-

oliko Олгирда, или которыи волости, то себе розьделили, а то себе докончають – что придобудуть, град ли или волости, да то делити наполю» [ПСРЛ 1980, с. 61].

Паводле аўтарскай задумы, ініцыятыва ў гэтым сюжэце нязменна аддаецца вялікаму князю Кейстуту: ён добраахвотна саступае свайму брату Альгерду вялікакняскі пасада у Вільні, а затым падтрымлівае з ім выключна добрыя адносіны. У апавяданні гэта выказваецца шэрагам сінанімічных ўстойлівых зваротаў, якія ўтвараюць своеасаблівы ланцужок са значэннем 'захоўваць прыязныя адносіны': «*быти* имь до живота *в любви, во великой милости* [ПСРЛ 1980, с. 61], «а *правду* межи себе на томь *дали не мыслити лихомь* никому же никого же [ПСРЛ 1980, с. 61], «также *были* и до живота своего *в той правде*» [ПСРЛ 1980, с. 61]. Аўтар пашырае гэты сінанімічны рад яшчэ некалькімі выслоўямі для таго, каб пераканаць чытача ў бяспрэчнай велікадушнасці вялікага князя Кейстута, які па смерці свайго брата Альгерда прадаўжаў апекавацца пляменнікам Ягайлам: «Потом пак князь великий Олгирд умре, и князь великий Кестутии, *не оставя слова* брата своего, великого князя Олгирда, так и до своего живота *у-в одинацстве с ним были, почнетъ дръжати княземъ великомъ* в Вилни сына, князя Ялгаила» [ПСРЛ 1980, с. 85].

Пасля такой уступнай часткі сюжэт летапіснага твора ўскладняецца: у кантэкст апавядання ўводзіцца асоба «холопа Воидила» [ПСРЛ 1980, с. 85], які становіцца паміж Ягайлам і Кейстутам. Гэты «паробокъ неволны, холоп, звали его Воидиломъ» [ПСРЛ 1980, с. 61] у вялікага князя Альгерда «первое был пекаромъ, потомъ вставили его постелю слати и воду давати себе пити, и потомъ пакъ полюбилися былъ ему, даль был ему Лиду держати и *повель был его в добрыхъ*». У наступнай частцы выкарыстаны прыём разгортвання апавядання на ўзор казачнага эпасу: у няпэўным працяглым часе – «две ли лете минуло», «две лете болши ль было» – Вайдзіла ўзводзіцца да князёў: «Потомъ по животе великого князя Олигрда две ли лете минуло, князь великий Ягаило *поведеть его велми во высокыхъ* и дасть за него сестру свою родную, княжню Марию, што потомъ была за княземъ Давыдомъ [ПСРЛ 1980, с. 61–62]. Такім чынам дзеянне набліжаецца да кульмінацыі, паколькі Ягайла вялікаму князю Кейстуту «*велми нелюбость учиниль и жалость*, што братанну его, а свою сестру за холопа дал» [ПСРЛ 1980, с. 62]. Драматызм падзей паглыбляецца, што дакладна перадаюць гатовыя ўстойлівыя формулы: Ягайла «*правду наборзде загубиль*», таму апынаецца ў палоне ў Кейстута, які тлумачыць, што раз «*на мене лихо мыслять*», то захады супраць Ягайлы зроблены,

паколькі «*есми стерега своеи головы*», і што ніякай шкоды вялікаму князю з гэтага не будзе: «*ни у во что их не вступаюся*», «*не в нятстве ходять*», «*только за малою сторожею*», «*бог нас остерегл*», «*записалися были на нас тые грамоты*», «*не доверяю гораздь*» [ПСРЛ 1980, с. 62]. Кульмінацыя супрацьстаяння выражаецца такім чынам: «*правду беру*», «*правду дал*», «*правду взяли*», «*надияся на тьи правды*», «*правды переступил*». І нарэшце развязка павінна была паказаць сутнасць Ягайлы, які «дядю своего оковав, ко Креву послали и *всадили во вежю*», а «пятой ноши *конецъ стался* князю великому Кестутию» [ПСРЛ 1980, с. 62]. Такая разгорнутая лінія ўзаемаадносін паміж вялікімі князямі павінна была паслужыць ідэалагічнай падставай для заканамернай высновы наконт пераходу ўлады сыну Кейстута – Вітаўту.

Невядомы аўтар выступае таленавітым апавядальнікам, скіроўваючы сваё майстэрства на дакладнае адлюстраванне жыццёвай праўды дзеля рэалізацыі ідэяна-мастацкай задумы твора – паказу велічнага вобраза галоўнага героя, якім выступае вялікі князь Вітаўт. У «Летапісцы» паводле традыцый сімвалізму абагульненне і тыпізацыя дасягаюцца шляхам ідэалізацыі герояў і іх учынкаў. Паглыбленне названых аспекты знайшлі ў летапісным фрагменце, вядомым пад назваю «Пахвала Вітаўту» (у першым летапісным зводзе ён змешчаны паміж 1427 і 1446 гадамі). Урачыста-ўзнёслы стыль твора мае на мэце ўслаўленне Вітаўта як мудрага і магутнага валадара, сапраўднага гаспадара дзяржавы, які валодае Літоўскай і ўсёй Рускай зямлёю.

Беларускія літаратуразнаўцы слушна адзначаюць, што ў «Пахвале Вітаўту» праз моц і веліч асобы Вітаўта Вялікага праводзіцца погляд і на дзяржаву Вялікае княства Літоўскае як на галоўны цэнтр палітычнага аб'яднання ўсіх літоўскіх і ўсходнеславянскіх земляў. Відавочна, гэты твор задумваўся як своеасаблівае ідэалагічнае і гістарычнае абгрунтаванне ўсёй унутранай і знешняй палітыкі вялікага князя Вітаўта [Беларускія летапісы 1997, с. 12].

У беларускіх летапісных спісах князь Вітаўт нязменна называецца *вялікім і слаўным* гаспадаром: *велики господарь; славный господарь; славный господарь великий князь Витовт; славный царь великий князь; великий князь Олександр Витовт литовский и русский, иных многих земли господарь, сильный господарь Витовт, князь великий Витовт сильный господарь, славный господарь Витовт, славный господарь великий князь Витовт*.

За стагоддзі пашырэння і развіцця беларускае летапісанне зведала літаратурна-стылістычныя змены не толькі ўнутры самой жанравай формы, але і тыпалагічна паўплывала

на развіццё новых, пазнейшых, літаратурных жанраў. Летапісная ідэалагічная канцэпцыя была творча скарыстана і прадоўжана Міколам Гусоўскім у лацінамоўнай паэме «Carmen de statura feritate ac venatione bisontis» – «Песня пра зубра». У творы знайшоў адлюстраванне прыём ідэалізацыі вобраза вялікага князя Вітаўта: *Княжанне Вітаўта ліцаць усе летапісцы // Росквітам княства Літоўскага, нашага краю, // І называюць той век залатым* [Песня пра зубра 1980, с.104]. Хоць у арыгінале паэмы спасылка на летапісы адсутнічае, але, несумненна, пафас «Пахвалы Вітаўту» падказаў перакладчыку Я. Семяжону такую, а не іншую інтэрпрэтацыю пэўных мясцінаў паэмы М. Гусоўскага. Пераклад «Песні пра зубра», зроблены У. Шатонам, таксама засведчыў веліч асобы князя Вітаўта: *Быў літвін у той час надзвычай адметным уладцам, // Гэта ён не толькі, што ён подзвігам ратным вялік* [Песня пра зубра 1994, с. 38].

Кульмінацыйныя старонкі ліра-эпічнай паэмы «Песня пра зубра» вытрыманы ў стылі сярэднявечнай літаратурнай традыцыі: як і ў летапіснай «Пахвале Вітаўту» слаўнаму князю Літвы, непераможнаму ўладару Мікола Гусоўскі ўзносіць хвалу на ўвесь свет, проціпастаўляючы вялікага князя Вітаўта тром тыранам – татарыну (Tatarus), маскавіту (Moschus; Moscus) і турку (Turkus). Параўнанне падрадкаўніка гэтай мясціны паэмы («Князь мае вялікую ваенную ўдачу: баючыся яго, яму працягваў зламаны лук татарын, масковец рабскім голасам называў яго панам, яму ўжо тады слаў вялікія дары моцны турак і амаль гатовы быў падпарадкавацца. Гэтыя тры, якія наганяюць страх на ўвесь свет, тады маўчалі ў пранізлівым жаху») з летапісным тэкстам «Пахвалы» («Колі славныі господарь великыи, ...зовемыи Витовт, на которую землю бываше гневень и которую землю хотяше самъ казнити или пакы силнехъ вои своих воевод посадити, послати где восхоцеть, и которому от техъ великихъ земель повеливаще к собе быти, и они безъ всякого ослушания воськоре прихожаху к нему и со своея земли. И коему господарю за которую нужю немощно быти, и он всю свою рать и силу посылаше на помощь и на его службу») [ПСРЛ 1980, с. 59] наказвае, што перакладчык паэмы Язэп Семяжон з пэўных прычынаў вымушаны быў пайсці на парушэнне аднатыпнай слоўнай намінацыі, захаваўшы назоўнікі *татарын* і *турак*, а для Moschus знайшоўшы выраз-замяняльнік *Масковіі землі: (Вітаўт) Быў літасцівы да тых уладарцаў, якіх ён // Ставіў на княства на выбару ўласным і нават // Грознай Ардзе мог прыцыкнуць: знай меру татарын! // Як знакаміты багаццем і сілай Масковіі землі, // Усё ж і яны прымірэння прасілі з літвінам. // Турак з Таўрыды заўсёды цюкі па-*

дарункаў // Вітаўту слаў, прыхаваўшы свой клопат таемны... // Тры каршуны, што наводзілі жах на паўсвета, // Як пылюкі, перад ім нават ціўкнуць не смелі [Песня пра зубра 1980, с. 94–95]. Як выяўляе тэксталагічнае параўнанне, звернутае непасрэдна да арыгінала, перакладчыку У. Шатону ўдалося больш дакладна пераказаць думкі беларускага паэта Сярэднявечча, захаваўшы пры тым стылістыка-намінацыйныя сродкі арыгінала: *Вітаўт апекаваў тых, каму дазваляў уладарыць, // Воляю князя васал жыў або траціў жыццё. // Быццам нявольнік які, маскавіт яго зваў уладыкам, // Хоць і магутным царом быў сярод многіх цароў. // Турак, мацак і тады, прысылаў дарагія падаркі, // Сведчыў здалёку, што ён князю скарыцца гатоў, // Трое вась гэтых, што жах на цэлы сусвет наганялі, // Моўклі ўраз перад ім, рот баючыся адкрыць* [Песня пра зубра 1994, с. 34].

Такім чынам, ідэалагічная канцэпцыя летапіснага жанру стымулявалася ў сярэднявечным грамадстве ўсведамленнем значнасці гісторыі сваёй краіны, велічнасці спраў яе гаспадароў і неабходнасці захавання гэтага ў гістарычнай памяці народа. І летапісы як дакументальна-літаратурныя творы павінны былі стаць выразнікамі ідэалагічнай лініі Вялікага княства Літоўскага ў прадаўжэнне знешняй палітыкі вялікіх князёў літоўскіх Альгерда і Вітаўта.

«Летапісец вялікіх князёў літоўскіх» склаў аснову першага беларускага летапіснага зводу 1448 г., затым быў уключаны ў якасці састаўной часткі ў другі звод і такім чынам захаваўся ў шматлікіх спісах. Але ў новых беларускіх рэдакцыях і зводах не быў істотна з'яўлены ні змест, ні стыль твора. У той час як у іншых рэдакцыях, створаных за межамі беларускіх земляў, ідэалагічны напрамак летапіснага апавядання кардынальна змяняўся. У маскоўскіх землях мелі пашырэнне спісы першага беларускага зводу – на сёння вядомыя два з іх: Архангельскі і ЦДАСА № 365/815, якія ўключаюць дадатак «Родословіе Литовского княжества». Дынастыя вялікіх князёў літоўскіх выводзіцца ў гэтым творы ад нейкага Гегімініка, конюха князя Віценца, які ў сваю чаргу быў васалам аднаго са смаленскіх князёў. Вытокі гэтай легенды могуць узыходзіць да аднаго з мемарыялаў Ордэна пачатку XV ст. (1412–1413 гг.), складзенага пасля Грунвальдскай бітвы. Стваралася такая легенда дзеля таго, каб прынізіць значнасць перамогі ВКЛ над Ордэнам. Пазней гэта канцэпцыя перамясцілася на землі Маскоўскай Русі і знайшла літаратурнае афармленне ў «Пасланні» Спірыдона Савы», а таксама ў афіцыйна перапрацаваным трактаце «Сказание о князьях владимирских».

Другі беларускі летапісны звод, складзены ў 20-я гады XVI ст., меў на мэце новыя ідэа-

лагічныя задачы: паказаць былую веліч і магутнасць Вялікага княства Літоўскага дзеля замацавання палітычных і дзяржаўных пазіцый краіны перад наступам польскай экспансіі. Таму стварэнне новага твора «Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», у аснове якога літаратурна апрацаваная легенда пра рымскае паходжанне найвышэйшых станаў ВКЛ і спалучэнне гэтай часткі летапісу з «Летапісцам вялікіх князёў літоўскіх», у аснове якога былі сапраўныя гістарычныя звесткі, і паслужыла ідэалагічным абгрунтаваннем новай ідэалагічнай канцэпцыі – адраджэння былой славы ВКЛ.

Ідэалагічная скіраванасць трэцяга беларускага летапіснага зводу – «Хронікі Быхаўца» адлюстроўвае надзённыя праблемы палітычнага жыцця ВКЛ сярэдзіны XVI ст., калі пад пагрозай апынулася само існаванне дзяржавы. Таму хроніка павінна была паслужыць патрыятычным мэтам: «Надзвычай багатая сваім зместам, дасканалая ў літаратурных адносінах «Хроніка Быхаўца» і сёння не страціла свайго значэння як помнік гістарыяграфіі і як мастацкі твор» [Чамярыцкі 1969, с. 186].

Такім чынам, ёсць усе падставы сцвярджаць несумненную адметнасць ідэалагічнай канцэпцыі беларускага летапісання ў параўнанні з папярэднім усходнеславянскім («агульнарускім») яго перыядам. Беларускія зводы летапісаў з’явіліся ідэалагічным выражэннем і абгрунтаваннем знешнепалітычнай лініі Вялікага княства Літоўскага свайго часу, што паказвае на існаванне ў гэтай дзяржаве на той перыяд пэўных грамадскіх колаў, якія прызнавалі Вялікае княства Літоўскае адным з галоўных цэнтраў аб’яднання ўсходне-

славянскіх земляў і якія імкнуліся прадоўжыць ажыццяўленне аб’яднаўчай праграмы, пакладзенай у аснову палітыкі вялікіх князёў Альгерда і Вітаўта [Чемерицкий 1981, с. 189].

Літаратура

1. Беларускія летапісы і хронікі / уклад. У. Арлова; навук. рэд. і аўт. прадм. В. Чамярыцкі. – Мінск: Міжнар. фонд «Бел. кнігазбор», 1997. – 430 с.
2. Лихачёв, Д. С. Текстология (на материале русской литературы XV–XVII вв.) / Д. С. Лихачёв // Д. С. Лихачёв, при участии А. А. Алексеева и А. Г. Боброва. – СПб.: Алетейя, 2001. – 759 с.
3. Гусоўскі, М. Песня пра зубра / М. Гусоўскі; пераклад з лацінскай мовы Я. Семяжона. – Мінск: Маст. л-ра, 1980. – С. 46–121.
4. Гусоўскі, М. Песня пра зубра / М. Гусоўскі; пераклад з лацінскай У. Шатона // Мінск: БГАКЦ, 1994. – 48 с.
5. Чамярыцкі, В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. А. Чамярыцкі. – Мінск, 1969. – 192 с.
6. Чемерицкий, В. А. Работа автора первого белорусско-литовского свода над рускими источниками / В. А. Чемерицкий // Летописи и хроники. 1980 г. В. Н. Татищев и изучение русского летописания. – М.: Наука, 1981. – С. 182–189.
7. Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1980. Т. 35. – 308 с.